

УДК 528.94:39

ТИТОВА С.В.

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

ДАВИДЕНКО А.С.

Інститут географії НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Вступ, постановка проблеми. У кінці ХХ – початку ХХІ ст. в Україні відбувається диференціювання суспільної географії внаслідок зростання суспільних потреб на знання окремих її галузей. Проголошення державної незалежності України зумовило розвиток тих галузей, які були штучно призабуті, серед них посідає значне місце й етногеографія, зокрема етнічна картографія. Актуальними стають дослідження етнічних

процесів як на території всієї держави, так і окремих її регіонів. Недостатність вивчення теоретичних, методичних і прикладних аспектів етногеографії зумовило актуальність цієї наукової розробки.

Для України територіально етнополітичні взаємини – це та сфера, яка забезпечує основні підстави її цілісності, зокрема, завдяки тому, що в основі її державної території – ареал розселення державоформуючої української етнічної нації, і водночас саме тут є низка чинників, особливо історично-географічних, які містять небезпеки деструктивних збурень, зумовлюючи і необхідність пізнання всієї сукупності територіально-етнополітичних співвідношень, і доцільність цілеспрямованого впливу на етнополітичну сферу з метою підсилення дії конструктивних чинників [1].

Тому серед широкого спектра напрямів картографування своєю специфічністю виділяється дослідження етнокультурних відмінностей як у країні в цілому, так і в її регіонах. Такі дослідження є важливими як непереврене джерело інформації про геопросторову специфіку етнокультурних проблем України та повинні використовуватись для подальшого розвитку етнічної картографії [3].

Виділення проблеми. Мета дослідження полягає у здійсненні всебічного дослідження етнографічного картографування території України, визначенні теоретико-методологічних та методичних засад етнічного картографування.

Виклад основного матеріалу. Етнічна географія в Україні започаткована працями Г. Величка, В. Кубійовича, С. Рудницького та П. Чубинського. Але в радянський час вона розвивалась повільно внаслідок національної політики, яка в СРСР була спрямована на злиття націй. Тільки після здобуття Україною незалежності ця галузь суспільної географії стає багатоаспектною. Теоретичні і методичні засади сучасних етногеографічних досліджень в нашій країні закладені в наукових працях І. Винничука, В. Джамана, А. Доценка, Я. Жупанського, Ф. Заставного, В. Кабузана, В. Наулка, М. Пістуна, О. Шаблія, а прикладні аспекти таких досліджень – О. Гурджія, М. Дністрянського, Б. Заставецького, О. Заставецької, В. Зінича, П. Коваленка, В. Круля, Р. Лозинського, Е. Лібанової, Л. Руденка та ін. Однак, зараз ще недостатньо досліджені питання формування етнічного складу населення України загалом і окремих її регіонів, впливу цього складу на економічні та соціальні процеси.

Вивчення етнічного складу населення є одним із безпосередніх завдань етнічної географії.

Етногеографія (Етнічна географія) – одна з географічних наук, яка розвивається на межі з історичними науками, міцно пов'язана з демографією, соціологією, психологією, політологією, статистикою населення; вивчає минуле, сучасне і можливе майбутнє географічне розташування етнічних спільнот і всіх складових їх культурно-історичної, соціально-економічної, політичної, біологічної своєрідності й подібності – окремих компонентів етнічності та їх поєднань, а також розвиток географічного розташування та територіальної організації людства і його територіальних частин як сукупності представників різних етнічних спільнот [8].

Географічне дослідження етнічного складу населення, на нашу думку, потрібно здійснювати з врахуванням його історичної динаміки та аналізувати в контексті загально-суспільного розвитку досліджуваної території з урахуванням найрізноманітніших природних, суспільно-політичних та економічних факторів.

Особливістю української історії є динамізм та різновекторність етногеографічних процесів. Це зумовлено як географічним розташуванням, так і постійним впливом державно-політичного чинника на розвиток етнонаціональних взаємин, який в умовах відсутності української державності часто мав характер цілеспрямованого деструктивного втручання. Внаслідок політичних змін і державної політики суттєво деформувалися межі ареалу розселення українців, кількісні співвідношення в етнічній структурі населення, відбувались інтенсивні колонізаційні напливи неукраїнської людності та водночас витіснення і навіть депортації етнічних українців. У цьому аспекті значні переваги у

відображенні всіх складнощів етнічної ситуації на історичних зрізах має етнічна картографія, котра дає всебічне просторове уявлення про етнічну структуру населення, його регіональні відмінності та співвідношення, а також дозволяє розкрити динаміку територіальних етнічних трансформацій [6].

Безумовно, картографічний метод дослідження дозволяє вивчати народи-етноси й різноманітні етнографічні явища в тісному зв'язку із суспільними, політичними, економічними й іншими просторово вираженими характеристиками (політичними границями, економічними показниками й т.п.), а також у зв'язку з географічним середовищем, що дозволяє реконструювати з тим або іншим ступенем вірогідності розселення народів і традиційну культуру минулих епох.

Періодизація розвитку етнічного картографування в Україні реалізована на основі урахування етапів історії картографування території України. А дослідження розвитку етнічного картографування території України дає підстави для виділення таких основних етапів:

- картографічні зображення етносів у первісному суспільстві;
- етнічне картографування у стародавні часи (IVст. до н. е. — Vст. н. е.);
- етнічне картографування у середньовіччі (VI ст. — початок XVII ст);
- етнічне картографування у нові часи (XVII ст. - 1917 р.);
- етнічне картографування у новітні часи (1918 – початок 90-х рр. XX ст.).

Сучасний стан етнічного картографування спричинений економічною кризою 1990-х років та впровадженням ринкових відносин, що розбалансували десятиліттями відпрацьовану систему картографічного забезпечення. Визначальними рисами сучасного етнічного картографування території України є перехід від регіонального вивчення окремих груп населення до суцільного етнографічного обстеження великих територій і складанню історико-етнографічних атласів, завданням яких є картографування елементів традиційної народної культури (поселень, житла, одягу, їжі, обрядів і т.д.) у її історичному розвитку [7].

У результаті багатомісячного розвитку людського суспільства етнічне розселення набуло досить складний характер. У багатьох районах світу утворилися території зі складним етнічним складом, коли в тому самому районі, а нерідко й населеному пункті, живуть представники двох, трьох і більше народів з різною чисельністю кожного з них. Показ всієї складності цього розселення і є завданням етнічних карт; вони повинні не тільки відображати розселення всіх проживаючих у даному районі етнічних груп, але й давати уявлення про їхню чисельність і питому вагу.

При складанні етнічних карт застосовуються різні способи картографування; одні з них широко використовуються у традиційній картографії (способи написів, людності, точковий, картодіаграм, картограм, ареалів, якісного фону й ін.); інші застосовуються тільки в етнічній картографії (метод етнічних територій, спосіб сполученого показу етнічного складу й щільності населення). Застосування кожного із цих методів залежить від ряду факторів - призначення й масштабу карт, наявних вихідних матеріалів і т.д.

Вибір масштабу карти залежить від вихідних, матеріалів і поставленої мети. У свою чергу масштаб значною мірою визначає способи картографування: для великомасштабних карт доцільні способи людності й точковий, для середньомасштабних - способи сполучення й етнічних територій, для дрібномасштабних - способи якісного фону, ареалів або написів.

Відсутність етнічних показників у переписах населення багатьох країн світу, а також майже повна відсутність публікацій таких даних за населеними пунктами ускладнює складання великомасштабних етнічних карт. Такими картами, хоча вони дуже важливі для

докладного вивчення різних народів і для практичних цілей, у цей час охоплені лише деякі райони земної кулі. Детальними ж польовими обстеженнями, що дозволяють визначити етнічний склад кожного населеного пункту, можуть бути забезпечені лише порівняно невеликі регіони.

При етнічному картографуванні дуже важливо, щоб навантаження на всіх ділянках карти відповідали обраному масштабу. Цього завжди дуже важко домогтися через нерівномірну забезпеченість вихідними матеріалами різних зображуваних на карті районів. Етнічний склад при достатку подібних джерел завжди представляється складніше, ніж при їхньому недоліку. Взагалі питання генералізації є одним з першорядних у всіх галузях картографії. Уже при швидкому погляді на карту, на конфігурацію контурів, на їх «природність» можна судити про якість матеріалів і ступінь їхнього опрацювання.

Особливо треба наголосити на питання дизайну (оформлення) етнічних карт, що є досить актуальним і важливим на сучасному етапі розвитку картографування взагалі. Карта розфарбовується не тільки для того, щоб розрізнити території, зайняті окремими народами, але й для того, щоб, як відзначалося вище, показати близькість і родинні відносини між народами. Кожний народ або група народів розфарбовується на карті в певний колір, по можливості - у межах гама, установленої для кожної мовної групи або підгрупи. Однак із цього правила робляться виключення: деякі нечисленні народи, що відрізняються від своїх сусідів особливостями культури й, займаючи при цьому дуже невеликі території, подаються яскравою фарбою, що виходить за межі кольорової гама їхньої мовної групи. Для показу великих народів застосовуються інтенсивні кольори гама. Труднощі при підборі фарб збільшуються у зв'язку з тим, що для фоновому зафарбування можна вибрати кілька десятків складених кольорів, для показу ж вкраплень можна використовувати лише п'ять-шість основних фарб. Тим часом значки вкраплень повинні, зрозуміло, бути близькими за кольором до фоновому зафарбування, прийнятого для даного народу; звідси труднощі при підборі кольорів.

Загальгеографічний зміст етнічних карт повинен служити фоном для характеристики умов розселення народів. У зв'язку з великою складністю таких карт при їхньому складанні доводиться обмежуватися лише найбільш необхідними елементами загальгеографічного змісту, та й то давати ці елементи в слабких сірих тонах, щоб не ускладнювати сприйняття спеціального навантаження. Лише державні кордони, границі національних утворень, назви держав і міст, тобто ті елементи, які мають безпосереднє відношення до спеціального змісту карт, виділяються чітко (звичайно чорною фарбою). Дуже докладно позначається на картах гідрографічна мережа. Було б цікаво подати і деякі інші елементи, у першу чергу рельєф, однак це можливо лише за умови, якщо спеціальне навантаження просте [5].

Під час розробки етнографічних карт виникає проблема їх оформлення. Після аналізу картографічних джерел встановлено, що для відображення населення у вітчизняній картографії застосовуються кольори переважно жовто-зеленої гама, а для національностей використовуються загально прийняті кольори. Так для індоевропейської сім'ї слов'янської групи, до якої входить переважна більшість національностей на території України застосовуються кольори блідо рожевих відтінків.

Але застосування таких кольорів виявляється невдалим. Задля кращого виділення національностей, існує потреба відійти від використання традиційних кольорів, обравши такі, які були б виразними при відображенні зазначених вище національностей на традиційному фоні.

Значною перешкодою у поглибленні етнонаціональних досліджень є відсутність найновішої статистики і обмаль соціологічних досліджень етнополітичного характеру. Частково поповнити інформаційні прогалини, об'єктивно висвітлити етнонаціональне обличчя держави допоміг Всеукраїнський перепис населення 2001 року [3].

Етнічний склад населення в межах територіальної етнічної спільності визначається співвідношенням частки корінного етносу і представників національних і етнічних меншин. В свою чергу, присутність представників некорінних етносів в населенні територіальної етнічної спільності зумовлює ступінь її неоднорідності. Він може бути непостійним і змінним в часовому і просторовому аспектах і визначається показником етнічної мозаїчності населення.

Етнічна мозаїчність людності в територіальних етнічних спільностях зростає у випадку зменшення частки корінного етносу у населенні. Цьому слугують і сприяють ряд факторів, в тому числі асиміляційні процеси, породжені присутністю державницького етносу. У випадку перебування корінного населення в статусі державної нації, воно стає домінуючим асимілянтотом стосовно представників етнічних груп. Тривале перебування останніх в умовах переважання корінного етносу трансформує їхні етнонаціональні ознаки (етнічну свідомість, етнічну ідентичність, етнопсихологію, етнорелігійні та етномовні характеристики) і сприяє тому, що релігійна й електоральна поведінка представників національних чи етнічних меншин є подібною з поведінкою корінної нації. Показники етнічної мозаїчності населення територіальної етнічної спільності в таких умовах зменшуються.

Найчастіше для розрахунку показника етнічної мозаїчності населення застосовується індекс етнічної мозаїчності Б.Еккеля. В ході дослідження визначено ступінь етнічної мозаїчності станом на 2001 р., використовуючи індекс етнічної мозаїчності Еккеля (P), який було розраховано за формулою:

$$P_j = 1 - \sum_{j=1}^m (\pi_j)^2 [4],$$

де m – кількість етнонаціональних спільнот у державі (регіонах);

π_j – частка j -ї етнонаціональної спільноти в населенні держави (регіону).

Результати розрахунків наведено в таблиці 1.

Найбільші значення індекса етнічної мозаїчності характерні для трьох областей – Одеської (0,56), Донецької (0,53), Луганської (0,51) та для Автономної республіки Крим (0,59). Найменші показники індекса мають Тернопільська (0,04), Івано-Франківська (0,05), Волинська (0,06) та Рівненська (0,08) області. Інші регіони мають середній рівень індекса етнічної мозаїчності й досягають його головним чином завдяки значній частці двох спільнот – українців і росіян.

Структура ж національного складу України з 1970 по 2001 рік майже не змінилася. Етнокультурне обличчя майже усіх регіонів України однозначно визначає українська етнічна нація. За переписом населення 2001 року етнічно-українське населення становило 77,8 % усього населення.

Вивчення за допомогою картографічного методу дослідження динаміки національного складу населення України протягом переписів населення з 1970 до 2001 років дає можливість окреслити загальні тенденції змін національного складу, здійснити аналіз даної ситуації та прогноз на майбутнє, визначити причини та фактори, що сприяли таким змінам.

Найбільших змін у чисельності за період з 1970 до 2001 років в Україні зазнали наступні національності: білоруси, болгар, євреї, кримські татари, молдавани, поляки, росіяни, румуни, цигани.

Майже в усіх регіонах України спостерігається загальна тенденція поступового збільшення чисельності білорусів, молдаван, циган та росіян з 1970 до 1989 року, та різке їх зменшення впродовж 90-х років. А також різке зменшення кількості поляк, євреїв та болгар з 1970 до 2001 року.

Значні зміни відбулися в АР Крим, зросла кількість кримських татар з 0 у 1970 р. до 250 тис. чол. у 2001р., а також у Чернівецькій області, де кількість румун зросла з 85 тис.

чол. у 1970 р. до 150 тис. чол. у 2001 р. Що може свідчити про бажання етнічних меншин повернутись на етнічну територію.

Таблиця 1

Ступінь етнічної мозаїчності населення України

Україна, області, автономія	Індекс етнічної мозаїчності всього населення, 2001
АР Крим	0,58641
Вінницька	0,09794
Волинська	0,06045
Дніпропетровська	0,34008
Донецька	0,52995
Житомирська	0,18085
Закарпатська	0,36826
Запорізька	0,43746
Івано-Франківська	0,04905
Київська	0,14075
Кіровоградська	0,18249
Луганська	0,51142
Львівська	0,09995
Миколаївська	0,30918
Одеська	0,55636
Полтавська	0,1594
Рівненська	0,07954
Сумська	0,20261
Тернопільська	0,04336
Харківська	0,43455
Херсонська	0,30761
Хмельницька	0,11672
Черкаська	0,13031
Чернівецька	0,41484
Чернігівська	0,12324
м. Київ	0,30706
м. Севастополь	0,43681

Оскільки зазначена тенденція зміни чисельності перерахованих національностей є стабільною впродовж 31 року, можна зробити передбачення, що такі зміни відбуватимуться надалі.

Висновок.

1. Відродження етнічної географії у ХХ ст., зокрема етнічної картографії відбувалось у складних політичних та економічних умовах.

2. Процес створення етнографічних карт має свої особливості, які пов'язані зі складністю проблеми в цілому, багатоаспектністю його дослідження, множинністю характеристик об'єктів, що картографуються.

3. При дослідженні проблеми національного складу населення особливого значення набуває аналіз статистичних показників, правильний вибір способів картографічного зображення.

4. Картографічний метод дослідження на сьогоднішній день став найбільш ефективним механізмом пізнання закономірностей просторового розміщення, а також структури етнічних об'єктів і явищ, їх взаємозв'язків та динаміки змін, засобами моніторингу та прогнозування.

5. Для вирішення актуальних сучасних етно-політичних проблем є особливо важливим системне планування, створення та аналіз нових картографічних творів етнографічного спрямування.

Література

1. Барна І.М. Етнографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. – Львів, 2005.
2. Державний комітет статистики України. Дані стосовно найбільш численних національностей за регіонами України. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
3. Дністрянський М.С. Етнонаціональна мозаїчність сільського і міського населення України: пізнавальні і прикладні аспекти // Український географічний журнал. – 2001. - № 2. – С. 17-22.
4. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – 310 с.
5. Проблемы этнической географии и картографии. / Відп. Редактор С.І. Брук. – М.: Вид-во “Наука”, 1978. – 168 с.
6. Ровенчак І.І. Атласне картографування етнокультурних відмінностей регіонів України // Вісник геодезії та картографії. – 2005. - № 3(38). – С. 16-17.
7. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – Київ: Наукова думка, 2005. – 292 с., 56 іл.
8. Етнографічна складова українознавчої терміносистеми. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua>.

Тітова С.В., Давиденко А.С.

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧНОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Определены теоретико-методологические, методические основы этнического картографирования. Картографический метод исследования позволяет изучать разнообразные этнографические явления в тесной связи с общественно-политическими, экономическими и другими пространственно выраженными характеристиками, в плоскости географической среды, а также реконструировать с определенной степенью вероятности расселения народов и традиционную культуру прошлых эпох.

Ключевые слова: этнографическое картографирование, этническая мозаичность, картографический метод исследования.

S. Titova, A. Davidenko

ESPECIALLY ETHICAL CARTOGRAPHICALY OF THE UKRAINIAN TERRITORY

Certained theorist-methodological, methodical base an ethnic cartographicaly. Cartographic method research allows to study the varied ethnographic phenomenas in connection with public-political, economic and other space denominated features, in the plane geographical environment, as well as reconstruct with determined by degree probability of settling of folk and traditional culture a past an epoch.

Keywords: ethnographic cartographic, ethnic mosaic, cartographic method research.

Надійшла до редакції 12 травня 2009р.